

KÖKÉNYESI ZSOLT

„Vég nélkül való Nagyság”

*Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben**

A halotti beszéd (*oratio funebris*, *Trauerrede*) célja Ignaz Wurz egyházi retorikai kézikönyve szerint az, hogy „a nagy erények példáit a világnak megmutassa, az elhunytaknak a jótéteményeik és védelmük miatt utolsó főhajtást adjon, a világ hiúságát, a földi nagyság múlandóságát, a halál bizonyosságát bemutassa, az elhunytakért imádkozzon”.¹ A történeti kutatás által sokáig elhanyagolt műfaj a 18. századi főúri kultúra megismerésének sokszínű forrásbázisát adhatja. Jelen tanulmány célja az, hogy a feldolgozott huszonhat,² eltérő minőségű és terjedelmű magyar és német nyelvű főnemesi halotti beszédet összehasonlító igényel elemesse, és rajtuk keresztül betekintést nyújtson a magyar arisztokrácia rendi identitástudatába, értékrendszerébe és reprezentációjába. A korszakból nagy számban rendelkezésre álló latin nyelvű halotti méltatások vizsgálata a téma szerteágazó jellege és mennyisége miatt további kutatás tárgyát kell, hogy képezze. A szövegek kiválasztásánál arra törekedtem, hogy együttesen minél inkább heterogén képet fessenek; tehát a beszédek szándékoltan a 18. század különböző időszakaiból származnak: találunk köztük nyugat-magyarországi és erdélyi birtokosokat méltatókat egyaránt, régi főúri családok tagjait és újonnan felemelkedetteket, katolikusokat, protestánsokat, főhivatalnokokat, katonatiszteket és prelátusokat, valamint olyan arisztokratákat is, mint a fiatalon elhunyt Teleki József, aki az országos nagypolitikából kevésbé vehette ki a részét. A vizsgálatból egyetlen nagyobb

* A feldolgozott halotti beszédek az Országos Széchényi Könyvtár, az Egyetemi Könyvtár és az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményeiben található meg. Az utóbbiban való kutatás lehetővé tételért köszönettel tartozom a Balassi Intézetnek, hogy elnyerhettem a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíját. A szöveg figyelmes elolvasását és véleményezését pedig köszönöm P. Vársárhelyi Juditnak!

¹ Wurz, Ignaz: *Anleitung zur geistlichen Beredsamkeit in einem Auszüge*. Wien, 1776. 288.

² A vizsgálat célja nem az egyes életutak pontosabb megismerése volt, hanem általános, illetve a korról változó attribútumok elemzése, ezért arra törekedtem, hogy minél kevesebb beszédnek legyen ugyanaz a főúr a méltatottja. Az egyedi életpályákon alapuló összevetés miatt azonban néhány arisztokrata esetében kivételt tettem; ők a következők: gróf Batthány Lajos (1696–1765), gróf Erdődy Gábor Antal (1684–1744), gróf Grassalkovich Antal (1694–1771), gróf Teleki József (1701–1729) és gróf Zichy Ferenc (1701–1783). Rajtuk kívül a vizsgálatban még a következő főnemesek szerepeltek: gróf Bánffy György (1689–1735), gróf Erdődy György (1648–1713), gróf Esterházy Ferenc (1715–1785), gróf Esterházy Imre (1663–1745), gróf Esterházy József (1682–1748), herceg Esterházy Pál (1635–1713), herceg Esterházy Pál Antal (1711–1762), gróf Fekete György (1711–1788), gróf Forgách Ferenc (1697–1750), gróf Forgách János (1691–1735), gróf Hadik András (1710–1790), gróf Pálffy János (1664–1751), gróf Teleki József (1701–1729), gróf Teleki Pál, (1677–1731), gróf Viczay Jób (1701–1734), gróf Zichy István (1647–1700) és gróf Zichy Péter (1674–1726).

csoport, a főnemességhez tartozó nők és asszonyok maradtak ki, akiknek a halotti beszédeire a kutatás az utóbbi évtizedben nagyobb figyelmet fordított.³

A látványos főúri gyászszertartás a kora újkorban fontos reprezentációs szerepet játszott, amelynek egyik meghatározó állomása a halotti beszéd(ek) elmondása volt.⁴ A halotti orációk humanista hatásra, antik római hagyományokat követve a 16. században főként protestáns területeken váltak egyre kedveltebb műfajjává.⁵ Így a Habsburg Monarchiában a 17. század közepéig a cseh és magyar területeken – ahol a reformáció sokkal inkább ki tudott bontakozni, mint az osztrák tartományokban – jóval elterjedtebb gyakorlat volt a halotti beszédek alkalmazása, de később a katolikus liturgia is befogadta a műfajt.⁶ Gottsched és Zedler szerint a beszédnek tartalmilag vagy az elhunyt életéről, nagy tetteiről kell szólnia, vagy egy motívumot (halál, mulandóság, erkölcs, erény, idő, örökkévalóság) kell körüljárnia; de megjegyzik, hogy az utóbbi inkább az asszonyokról vagy fiatalokról szóló beszédekre jellemző, akik nem alkottak oly sokat.⁷ Wurz kézikönyve az erényeken belül megkülönböztet természetes vagy filozófiai, illetve keresztényi és természetfeletti erényeket, amelyek közül az értékhierarchiában az utóbbiak állnak magasabb szinten.⁸ Fontos kritérium, hogy a szövegek úgy méltassák az elhunyt nevezetes tetteit, hogy közben az „igazság mércéjét” ne sértsék meg, mert az morálisan sem lenne helyénvaló, valamint a (közeli) befogadó réteg számára nyilvánvaló lenne a túlzott szépítés. A szövegek szempontválasztásaiban a méltatott családtagjai vagy olykor még életében maga az elhunyt is kivette a részét. Ha több rétor is beszélt a gyászszertartás során, akkor a műveltebb, magasabb rangú vagy ékesszólóbb beszélt a templomban, a másik pedig a halotti háznál.

A nyomdaipar fejlődésével párhuzamosan a nemesi halotti beszédeket is egyre nagyobb arányban kinyomtatták, a gyászszertartáson ingyen osztották, vagy könyvkereskedésekben

³ Bellághné Nagy Rózsa: A „jó és böles asszony” a 18. századi halotti beszédekben. Erdélyi Múzeum, 68. évf. (2006) 3-4. sz. 94–106.; V. László Zsófia: Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”. Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. Sic Itur ad Astra, 19. évf. (2008) 1. sz. 149–175.

⁴ Gosztonyi Gizella: Családi és társadalmi élet III. Károly korában. Budapest, 1911. 67–88.; Nemes Adél: „Az isteni bölts igazgatásnak titkos utairól”. Halotti prédikációk a 18. században. Könyvesház, 12. évf. (2003) 1-2. sz. 41.; Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Budapest, 1989.; Welzig, Werner: Vom Nutzen der geistlichen Rede. Beobachtungen zu den Funktionshinweisen eines literarischen Genres. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. Bd. 4. (1979) 19–21., vagy újabb megközelítésben: Bara, Júlia: „Regnavit Alexander et mortuus est.” The Funeral Ceremony of Sándor Károlyi in 1744 and its Art Historical Aspects. In: Tüskés, Anna – Tóth, Áron – Székely, Miklós (eds.): Hungary in Context. Studies on Art and Architecture. CentrArt, Budapest, 2013. 79–100.

⁵ Jürgensmeier, Friedhelm: Die Leichenpredigt in der katholischen Begräbnisfeier. In: Lenz, Rudolf (Hrsg.): Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften. Köln–Wien, 1975. 132–133.; Farkas Noémi Tünde: „Et moriemur”. Az halálnak képe, halotti beszédekben lerajzolva. A megfigyelt és a megfigyelő helyzete a halotti beszéd és a temetési szertartás reprezentációján keresztül. In: Kasznár Veronika – Kovács Éva – Orbán Jolán (szerk.): Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei. Budapest, 2009. 227.

⁶ Eybl, Franz M.: Leichenpredigten. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Wien – München, 2004. 921.

⁷ Gottsched, Johann Christoph: Ausführliche Redekunst. Leipzig, 1736. 640–643.; Zedler, Johann Heinrich: Grossen vollständigen Universal-Lexicons aller Wissenschaften und Künste... Bd. 45. Leipzig, 1745. 153–154.

⁸ Wurz: Anleitung, 288–293.

árulták (önmagukban vagy egybefűzött gyűjteményként). A fejedelmi reprezentáció mértékével vetekedő példa erre Franz Peikhart jezsuita szerzetes Savoyai Jenő hercegről szóló halotti beszéde, amit Bécsben és Augsburgban négyezer példányban adtak ki.⁹ Az olvasóközönség érdeklődhetett is az orációk iránt, mert például a kolozsvári Hochmeister könyvkereskedésben 1792-ben tizenöt-húsz krajcáros áron elérhetőek voltak II. Lipót vagy Loudon (Trenck Frigyes-féle¹⁰) és II. József halotti beszédei.¹¹ Az sem volt szokatlan gyakorlat (bár ritkábban fordult elő), hogy egy beszédet többször is kiadtak, mint például Zichy István esetében először 1700-ban, majd 1759-ben is.¹² A beszédek olvasottságára (illetve a szónok felkészültségére) utal az is, hogy néhány oráció hivatkozik más halotti beszédekre is. Így tett Auer Leopold, Erdődy Gábor Antal méltatója is, aki több részlet kifejtésénél (vagy éppen elhagyásánál) az Erdődy Ádám nyitrai püspök felett 1736-ban elhangzott – nem általa írt vagy előadott – halotti beszédre hivatkozik.¹³

A tanulmányunkban feldolgozott beszédek túlnyomó többségét papok írták – leginkább a magyar egyházi hierarchia középrétegéből származók, szerzetesek (jesuiták, ferencesek), kanonokok, esetleg teológiai doktorok –, és a méltatásokat a templomi gyászszertartásokon mondták el. A dolgozat fókuszába azonban az orációk keletkezési körülményeinek vizsgálata nem tartozott bele; az értelmezés folyamatánál a hangsúly a szövegek belső és egymáshoz viszonyított logikájára, valamint a tágabb kultúrtörténeti kontextusra helyeződött. A beszédek elemzésénél törekedtem arra, hogy ne egységes szövegtörzsként kezeljem a különálló textusokat, egyedi jellegzetességeiket se tévesszem szem elől, valamint a műfaj logikájának, szempontrendszerének a 18. századon belüli fokozatos változására is figyelemmel legyek. De a vizsgálati korszakhatár kijelölésével nem szándékozom azt állítani, hogy a 19. század beköszöntével teljesen átforgalmódott volna a műfajon belüli értékrendszer, mert az valószínűleg a következő század első évtizedeiben is még hasonló maradt. (Erről tanúskodik például Szemerei Szemere Albert köznemes 1824. évi halotti beszéde is.¹⁴) A 18. század

⁹ Popelka, Liselotte: *Trauer-Prunk und Rede-Prunk. Der frühneuzeitliche Trauerapparat als rhetorische Leistung auf dem Weg zur virtuellen Realität*. In: Boge, Birgit – Bogner, Ralf Georg (Hrsg.): *Oratio funebris. Die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit. Zwölf Studien*. Amsterdam–Atlanta, 1999. 60.

¹⁰ Vö. [Trenck Frigyes]: *Trenck Emlékeztető-Jele És Halotti Beszédgye A' Mi Kedves Loudonunknak Az Egész Austriai Hadi-Sereg' Leg-Főbb Vezérjének Sírja Felet. Pesten, 22dik Juliusban*. Pesten és Budán, 1790.

¹¹ *Az olvasó közönség' kedvéért készített laistroma Kolosváratt a' ... typographus és könyv áruló Hochmeister Márton ... boltyába található magyar, deák, és frantzia könyveknek a' kötetleneknek árrával együtt*. Kolozsvár, 1792.

¹² Vö. *Erdemes ligeteknek útait járó, örök jutalomnak forrásira és hegyeire kívánczó szarvas, az az méltóságos öregbik gróff Zichi Istvánnak etc. sok érdemi után e tündér világból örök életre néző istenes életének szép lépése, s lépésében örök nyugodalma. Mellyet egy Jesus Társaságából lévő szerzetes elme ... a győri nemes káptalan templomában M. D. CC. Die 21. Majj ki-magyarázott...* Nagy-Szombat, 1700.; *Erdemes ligeteknek útait járó; örök jutalomnak Forrásaira, és Hegyeire kívánczó Szarvas az az méltóságos öregbik Gróff Zichy Istvánnak c. c. sok érdemei után, e' Tündér Világból örök életre néző Istenes életének szép lépése, s lépésében örök nyugodalma...* Győr, 1759.

¹³ Auer, Leopold: *Venatio Lugubris Gyászos Vadászat, A' mellyben nehaj meltosagos Monyokereki Groff Erdődi Gabor Antal...* Kassa, 1745. 12.

¹⁴ Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei*. Korall, 10. évf. (2009) 35. sz. 148–151.; Szűcs Zoltán Gábor: *„Hogy Isten Fijai légyünk”. Egy református köznemes élete halottbúcsúztatók tükrében*. Egyháztörténeti Szemle, 11. évf. (2010) 3. sz. 48–71.

végén az arisztokrata halotti kultúra már átalakulóban lehetett, mert például az Esterházy család tagjairól Esterházy Miklóstól egészen Esterházy Pál Antalig sorban jelentek meg halotti beszédek, azonban „Fényes” Miklósról nyomtatott orációt nem adtak ki, valamint a *castrum doloris*ok állítása is megritkult, míg a 19. század első harmadában végleg meg is szűnt.¹⁵ De a dolgozatban nemcsak a textusok közötti határvonalakat nem volt céлом összemenni, hanem az egyes műveken belüli egységes gondolatmenet és eszmetörténeti koherencia feltételezését is kerülni igyekeztem.¹⁶ Ahogy leegyszerűsítve a vizsgált főurak mentalitásában is (különböző mértékben) keveredett a barokk és a felvilágosodás eszmerendszere, úgy a felettük mondott halotti beszédekben is ez figyelhető meg. A téma érdekessége épp abban áll, hogy a halotti beszédek tükrében miként változott a század folyamán a magyar arisztokrácia rendi önértelmezése.¹⁷ A politikai nemességkép változásának és a kapcsolódó kérdésfelvetésnek ezáltal mentalitástörténeti vagy (új) kultúrtörténeti olvasata is van, de a dolgozat felépítése és megközelítésmódja inkább az általános bemutatást célozta, nem speciális részproblémák kibontását.

Származás és nemzetség

A mindenkori nemesi identitásnak alapvetően fontos pillére a nemesi família múltjának tiszteletben tartása és az emlékezetben való megőrzése. Egy olyan társadalmi csoportnak – mint a kora újkori nemességnek –, amely a társadalmon belüli aktuális hatalmi státuszát (legalább részben) örökletes úton tudhatta magáénak, elemi jelentőséggel bíró feladata volt, hogy helyzetének múltbéli legitimitációját kifejezésre juttassa.¹⁸ A kora újkori nemesi *castrum doloris*ok, sírok, építáfiumok, mauzóleumok, emlékérmek funkciójához hozzátartozott, hogy nemcsak az adott elhunyt emlékét reprezentálták, hanem a nemesi dinasztiáét is.¹⁹ A 16–17. században Európa szerte egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a családtörténet iránt, amelynek látványos bizonyítékai a főúri ősgalériák és a díszes genealógiák.²⁰ Az ősökre és dicső tetteikre való emlékezés különböző mértékben feladata volt a halotti beszé-

¹⁵ Eybl: *Leichenpredigten*, 925.

¹⁶ Skinner, Quentin: *Meaning and Understanding in the History of Ideas*. History and Ideas, vol. 8. (1969) No. 1. 16–17.

¹⁷ Conze, Werner: *Adel, Aristokratie*. In: Brunner, Otto – Conze, Wener – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd 1.: A-P. Stuttgart, 1972. 1–48.; Dilcher, Gerhard: *Der alteuropäische Adel – ein verfassungsgeschichtlicher Typus?* In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Europäischer Adel 1750–1950*. Göttingen, 1990. 57–86.; Kökényesi Zsolt: *Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról*. *Aetas*, 28. évf. (2013) 3. sz. 19–49.; Kovács-Szűcs: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?* 147–174.; Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség*. *Történelmi Szemle*, 19. évf. (1976) 4. sz. 675–721.; Szijártó M. István: *A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában*. *Történelmi Szemle*, 54. évf. (2012) 1. sz. 37–61.

¹⁸ Knoz, Tomáš – Winkelbauer, Thomas: *Geschlecht und Geschichte. Grablegen, Grabdenkmäler und Wappenzyklen als Quellen für das historisch-genealogische Denken des österreichischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken und, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*. (Zeitschrift für historische Forschung. Beiheft/29) Berlin, 2002. 131.; Dilcher: *Der alteuropäische Adel*, 64–65.

¹⁹ Popelka: *Trauer-Prunk*, 10.

²⁰ Galavics Géza: *Barokk családfák és genealógiák*. In: Buzási Enikő (szerk.): *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból*. Budapest, 1988. 22–23.

deknek is, de a felvilágosodás eszméinek és értékrendszerének a terjedésével a 18. század vége felé haladva egyre jobban csökkent a méltatásokban ennek a résznek a súlya.

A vizsgált halotti beszédek közül herceg Esterházy Pál Antal 1762-ből és Batthyány Lajos 1766-ból származó orációi kronológiailag az utolsók, amelyek még név szerint kitérnek a família nagyjainak részletes bemutatására.²¹ Ugyanakkor már a korábbi időszakból is lehet olyan halotti beszédeket találni, amelyek csak röviden vagy egyáltalán nem térnek ki a család történetére. Érdekes módon ilyen például Pál Antal nagyapjának, herceg Esterházy Pálnak a halotti beszéde, aki pedig közismerten kutatta a családi múltat.²² Ezenkívül a református hitű Teleki családtagok felett mondott beszédek – Bánffy György méltatásával elentétben – a protestáns egyszerűség jegyében sem részletezik a família dicső múltját.²³ Sőt, a katolikus főpapok felett mondott búcsúbeszédek (az Erdődy Gábor Antalról szóló Leopold Auer féle beszéd kivételével²⁴) sem térnek ki a neves dinasztiák történetére – így Esterházy primás esetében is az érseki elődök sorába illesztik az elhunytat.²⁵ (Az ő értékrendjükben – felszentelt (fő)papként – az egyháznak a család előtt kellett állnia a fontossági sorrendben, s ez a szemlélet jutott így kifejezésre a beszédekben.)

Azok a szövegek, amelyek hosszabban vagy rövidebben kitérnek a család nevezetesebb őseinek a bemutatására, sok esetben tartalmaznak fiktív („családmitológiai”) és reális (valóság-hű) emlékeket.²⁶ Bánffy György rétor a család eredetét egészen a hunokig vezeti visz-

²¹ Primes, Georgius: *Trauer und Trost-Rede über den Thränen-würdigen Tod da Ihro Durchlaucht des Heil. Römischen Reichs Fürst Paulus Antonius Eszterhazy de Galantha...* Oedenburg, 1762. 7–12.; Csódy Pál: *A nagy méltóságú Gróff Batthyáni és Strattman Lajos Német Ujvár Örökös Urának... é földén hetven esztendőkre terjedt Méltóságos Élete, és az alatt tett sok Országos Fő cselekedeti és örök emlékezetre méltó Nagy Érdemi, -s azok után Következett Halálára példás készüllete Lerajzolás...* Kalocsa, 1766. 6–9.; Galgóczy Ferencz: *A méltóságos Gróff Bathiani Lajos Német-Ujvár Örökös Urának... Nagy Érdemei s Első Iffiuságtól fogvást, utolsó idejig való tökéletes erköltsi, s ditséretes tselekedeti...* Posony, 1766. 11–12.

²² Fazekas István: *Esterházy Pál nádor és a családtörténet*. Századok, 143. évf. (2009) 4. sz. 905–919.; Hiller, István: *Traditionsbildung und politische Praxis: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hrsg.): *Die Konstruktion der Vergangenheit*, 187.

²³ K. Vasarhelyi Peter: *Halotti tanítás mellyet a néhai nagyra született Urfinak, Méltóságos Gróf Széki Teleki Josef Uramnak... sl., 1729.*; Pápai P. Imre: *Halotti Oratio, mellyet a fellyeb említett Néhai méltóságos Gróf Urfi halhatatlan ditsiretére 's emlékezetére... sl., 1729.*; Verestói György: *Halotti Oratio. Mellyben Romai Szent Birodalombéli Grof, néhai Méltóságos Széki Teleki Pál Úr Ő Nagyságának Utolsó Tisztességet tett, és a' Kis Világot, s' annak Természeti Helyéből lett ki-esését, ki-beszéllette...* Kolosvár, 1732.

²⁴ Auer: *Venatio Lugubris*, 6–14.

²⁵ Fischer, Leopold: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott, Und Das Apostolische Reich, Deß Hoch-würdigsten Herrn, Herrn Emerici Aus denen Grafen Eszterhazy Von Galantha...* Presburg, 1746. 2. Az európai gyakorlatban azonban ez nem lehetett kötelező kritérium, mert például a Damian Hugo von Schönborn speyeri és konstanzi püspök fölött mondott halotti beszédek nem hagyták el a genealógiai részt. Lásd: Mauelshagen, Stephan: *Trauer und politisches Kalkül. Zwei Leichenpredigten für Damian Hugo von Schönborn (1676–1743)*. In: Boge, Birgit – Bogner, Ralf Georg (Hrsg.): *Oratio funebris. Die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit. Zwölf Studien*. Amsterdam–Atlanta, 1999. 242.

²⁶ A kettő közötti különbséggel valószínűleg a kortársak is tisztában voltak, mivel hivatalos nemeségigazolási eljárásoknál nem a fiktív, távoli ősökre hivatkoztak, illetve az ősgalériákban is volt, ahol a valós és a fiktív ősök markánsan elkülönültek egymástól, mint például a fraini Althann kastélyban, lásd: Knoz–Winkelbauer: *Geschlecht und Geschichte*, 170.

sza.²⁷ Az Esterházy Antal felett mondott halotti beszéd pedig az *Estoras* familia gyökereit már az ókortól ismeri, majd Nagy Károly rokonaiként állítja be őket.²⁸ A többi beszéd azonban, amelyekben a család történetét több évszázadra vezetik vissza, a magyar államalapítás körüli időktől indítja az elbeszélést. Batthyány nádor – Csódy Pál tollából származó – orációja a 12. században élt Eursi Renoldusnál kezdi a család történetét, nem közvetlenül Örs vezértől, ahonnan eredetüket levezetni szokták, és a 12. századtól az elhunytig veszi sorra a család nagyjait.²⁹ A nádor felett mondott Galgóczy Ferenc-féle beszéd viszont csak a kora újkor évszázadaitól és a neves Batthyány Boldizsártól kezdi el méltatni a főúri dinasztiát.³⁰ Az Erdődyekről szóló beszédek – ahogy a művészeti reprezentációjuk is – Bakócz Tamást tekintik a családi genealógia origójának, akinek unokaöccseiből emelkedett fel az Erdődy ház.³¹ Esterházy Pál Antal és Pálffy János halotti beszédei a magyar történelemben Géza fejedelemtől fogva folyamatosan jelenlévőnek tételezik familiájukat.³² A Batthyányakhoz, Esterházyakhoz, Pálffykhöz képest a 18. században kisebb súllyal bíró főnemesi családok fiai, mint a Forgáchok vagy a Zichyek csak a 13., illetve a 14. századtól indították el családjuk történetét.³³ De ez sem lehetett általános gyakorlat, mivel Viczay Jób rétorja ugyan főbb vonalakban a 13. századtól véli ismerni a familia történetét, de a család őseit egy bizonyos 10. századi német Haradricus grófban látta.³⁴ A beszédekben a kiemelt személyek – különösen a 16. századtól kezdve – többnyire hitelesen és röviden vannak bemutatva, helyenként még oklevelekre is hivatkoznak a szerzők. A családtörténet hősalakjainak leírásánál eltérő részletességgel mutatják be pályafutásuk főbb állomásait, leginkább a nagy csatákban való diadalmas részvételüket és a jutalmul kapott királyi adományokat és kitüntetések. A rétorok általában törekedtek arra, hogy a történetben minél kevesebb hézag vagy cezúra legyen, de ez nem minden esetben valósulhatott meg. A Viczay Jóbot bú-

²⁷ *Izraelnek mind szekerei mind lovagjai, néhai méltóságos született gróf Losontzi Banffi György...* Kolozsvár, 1735. 1.

²⁸ Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 8.

²⁹ Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 6. (Nagy Iván Örs vezértől származtatja a Batthyány familiát, lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 1. köt. Budapest, 1857. 237.)

³⁰ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 11.

³¹ Auer: *Venatio Lugubris*, 10.; Kürtösi András: *Örök életének eleven kút forrására kívánczoló Szarvas, az az néhai Monyoró-kereki üdösbik Méltóságos Gróff Erdődi György Úr... Halál által forgandó élete kereke romlása után esendes nyugalma és haza-menetele...* Nagyszombat, 1714. 11. A Bakócz eredetvonal hitelesnek tekinthető, bár Nagy Iván a gyászrétorokkal ellentétben már az Árpád házi királyok alatt is tud a család létezéséről: Nagy: *Magyarország családai*, 4. köt. 1858. 59–60. A familia művészeti reprezentációjáról lásd: Bubryák Orsolya: *Az ősök tisztelete az Erdődy grófok mecénási tevékenységében*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Budapest, 2005. 549–581.

³² Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 8.; Jerebitz, Johann Sehenich von: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen; das ist: Ihro Excellenz dem hoch- und wohlgebohrnen Grafen Johann Palfy von Erdöd...* Wien, 1751. 8.

³³ Csáki Gyárfás: *Virga Fortis, Erős, de A' mindeneket pozdorjáva- tévő halál által el-törettetett Vessző Méltóságos Ghimesi Gróff Forgách Ferencz...* Buda, é. n. 17.; *Állásából kidőlt tősgyökeres nagy Cédrus azaz Méltóságos Gróff Zichy Péter & c. Kit Magányi igyenes nevési Cedrus Fiatali között a' Koronázot és keresztet szarvasok lépésén, a' Halál fel nyomozot...* Buda, 1726. 7.; *Érdemes ligeteknek útait járó*, 1759. 13.

³⁴ Jerebiczi Stehenics János: *Lessus Hedervarianus. Az-az: Hedervari siralom mellyet a méltóságos losi és hedervari Gróff Viczay Jobnak...* Győr, 1735. 28.

csúztató Jerebiczi Stehenics János például nyíltan vállalja, hogy az 1722-ben elnyert grófi cím megszerzése előtt a família háromszáz–négy száz évig homályban volt.³⁵

A felmenők nagy tetteinek dicsőítése és az uralkodókhoz való hűsége (különösen a Habsburgok iránti lojalitás)³⁶ mindig hangsúlyosan van jelen azokban a beszédekben, amelyek kitérnek a családi genealógia bemutatására. Ez az elem az emlékmegőrzési és reprezentációs funkciók mellett a legitimáció és a múlttal való kontinuitás szándékát is magában hordozta. A beszédek szerint a dicső ősök utódai nemcsak a nagy nevet és a vagyont kapták örökül, hanem bennük is ugyanaz a vér csörgedezik, így hasonló erények és nagy tettek le-téteményesei is. A Viczay család esetében a rétor – az udvarhoz hű lojalításra vonatkoztatva – ezt így fogalmazza meg: „...a sas, ahová egyszer fészkelte ott fog később is [...] [a Viczayakat jelképező sas pedig] a' Fölséges korona mellé rakta a' fészket.”³⁷ Ez a szimbolikus fogalmazásmód különösen jellemző a 18. század első felében írt halotti beszédekre és retorikai eszköztárra. Sok esetben meg lehet figyelni, hogy a címer – amely egyidejűleg reprezentálja az egyént és a familiát – központi szerepbe kerül, és a (történeti korokon átívelő) családi összetartozás ábrázolásán túl a megszemélyesített erények kifejezőjévé is válik. Galgóczy kanonok szerint Batthyány Lajos elődeihez hasonlóan magán viselte a címerében látható – a szájában kihúzott kardot tartó – oroszlán virtusait.³⁸ Bánffy György rétora úgy látta, hogy a megboldogult „Grifes Eleinek Képeit és Nemzetséges Virtusait Magában 's egész Életében világosan szemléltette”.³⁹ Esterházy József ferences szónoka a következő módon elemzi az Esterházy címet: a magasan repülő sas a bölcsesség és tudomány szimbóluma, az oroszlán a vitézi bátorság és erősségé, a szablya a hadi mesterségé, míg a rózsa a keresztényi tökéletességé.⁴⁰ Szerinte az Esterházy ház úgy gyűjti magába az erényeket, a nemes vért, mint tenger a vizet, ami igaz Józsefre is, aki szintén magában egyesítette az összes felsorolt erényt és jó tulajdonságot.

A címerek a főúri gyászszertartás során is fontos reprezentációs szerepet játszottak: egyfelől a gyászmenetekben is szokás volt magukkal vinni a családot és az elhunytat jelképező szimbólumokat, másfelől a templomban felállított *castrum doloris*okon is helyet kap-

³⁵ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 23.

³⁶ Zichy István halotti szónoka például kiemeli (lásd: *Érdemes ligeteknek útait járó*, 1759. 16.), hogy felmenője, Zichy Pál Bethlen hadjárata során két évig birtokaitól megválni kényszerült, és vasba verték, mert nem volt hajlandó a királyhoz való hűségét megtagadni. Vagy Forgách Ferenc apjáról, Ádámról a következőket olvashatjuk: „...kiállt a pártos Rákócziánusok, Nemzetének árulói ellene, családját Ausztriában biztonságba helyezte, a Koronás Sas szárnyai alá, kint maradt addig amíg béke nem lett.” (Csáki: *Virga Fortis*, 25.) Szabó Péter Forgács János halotti beszédét elemezve úgy látta, hogy Forgács Simon unokaöccse, a családi kuruciratok összegyűjtője aktívan érdeklődött Rákóczi Ferenc és az általa vezetett felkelés iránt, de ezt a temetésén tudatosan el kellett hallgatni. Lásd: Szabó Péter: *Az elhallgatott Rákóczi-kultusz Forgách János 1735. évi székényi temetésén*. In: Szabó Péter: *Jelkép, Rítus, Udvari Kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2008. 205. A halotti beszédet lásd: *A' Földön lakóknak mondatott kerserves Harom Jaj. Mellyekből Minémű kegyes Gondviseléssel A' méltóságos Ghimesi Gróff Forgacs Jánost tekintetes... Urnak halotti Pompája, s utolsó Tisztességének meg-adása, szomorú alkatosságával...* Kassa, 1735.

³⁷ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 20.

³⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 10.

³⁹ *Izraelnek mind szekerei mind lovagjai*, 2.

⁴⁰ *Vég nélkül való Nagyság, mellyet Istenben Bóldogult Méltóságos Gróff Galánthai Eszterházi József Úr Ó Excellenzijája...* Posony, 1748. 3.

tak.⁴¹ A címer képeit felhasználó beszédmód a halotti beszédek végén sok esetben újból visszatért a halott nevében elköszönő és áldást kérő résznel. Itt a rétor az elhunyt nevében búcsút vett az uralkodótól (esetleg az ország főméltóságaitól), a házastárstól, gyermekeitől, tágabb vagy szűkebb rokonságától, hivatalától és jobbágyaitól.⁴² Ennél a résznel a szónok legtöbbször egyes szám első személyben, az elhunyt nevében beszélt, mintha megidézné beszédének az alanyát. Kürtösi András címzetes traui püspök Erdődy György halotti beszédében így tér a záró, búcsúztató részre: „De úgy látom, midőn halgatni akarnék, és végét vetni Prédikációmnak, vészem eszemben, hogy setétes bé-zárt sirnak mélységéből mint ha fel-emelkednék, és maga akarna szólani, és minnyájunktól végső búcsúját venni, hallyuk azért búcsúzásit”.⁴³ A halotti beszédek záró részének a célja az élőkkel való búcsúvétel, a rájuk való áldáskérés és az utódok számára az azonos vagy magasabb rangon lévők jóindulatának a megnyerése. Az udvar további kegyelmének a kérésekor szokott még a képes beszédmód előkerülni, mint Batthyány nádor esetében is, akinek a nevében Galgóczi kanonok így beszél: „...engedd, hogy Thronusod előtt le-borúlván egy alázatos kérésemet nyújthassam-bé, a’ melly abból áll, hogy a’ Te hathatos Sasod szárnyai alatt ez utánn-is maradhasson-meg az én Pelikányom, tsirkéjével együtt, a’kit, ’s’ a’ kiket, hogy mind Királyi Kegyelmségednek melegével élegess, mind malasztiddal ápolgass, ezért tovább-is minden alázatossággal könyörgök.”⁴⁴

A főúri halotti beszédekben nemcsak a saját nemesi dinasztjáról esett szó, hanem más rangos családokról is megemlékeztek. Ez az igény a búcsúzó részben különösen nagy hangsúlyt kapott. Itt az elhunyt a közvetlen családtagjain kívül név szerint elbúcsúzhatott a sógoraitól/sógornőitől, unokaöccseitől/unokahúgaitól, esetleg az unokatestvéreitől is, ami minden elhunytnál legalább még öt-hat másik főúri familia megnevezését tette lehetővé. Az érintettek felsorolása rang szerinti sorrendben történt a királytól a jobbágyok felé haladva. A nemesség szövevényes rokoni hálózatának a megjelenítése a (fő)rendi összetartozás tudatnak a kifejeződése volt. Az újonnan felemelkedetteknel a neves magyar arisztokrata családokhoz való integráció és ennek nyilvános kifejezésre juttatása még szembetűnőbb. A Viczay halotti beszédében például Stehenics apát név szerint felsorolja a következő grófi családokat, amelyekkel a Viczayak rokonságban álltak: gersei Pető, fogarasi Nádasdi, Czobor, Kéri, Balassa, Hajmási, Bocskai és Cziráki.⁴⁵

Az életút és értelmezése

A felvilágosodás eszméinek terjedésével – a halotti beszédekben – egyre nagyobb (sőt szinte kizárólagos) hangsúly helyeződött a családi erények és virtusok helyett a személyes szerepvállalások és értékek bemutatására. Már Forgách Ferenc halotti beszédében is olvashatjuk: „Mert Szüléinktől vött jó, nem úgy miénk, mint azoké kik szerzették; hanem ha magunk jó viselésével annak meg-felelvén, magunkévá tesszük.”⁴⁶ Vagy többek között Teleki

⁴¹ Baják László: *Címerek a gyászszertartásokon, halotti címerek a 19. századból*. In: Herman Ottó Múzeum évkönyve, 35-36. évf. (1997) 164–173.; Galavics Géza: *Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez (Batthyány József castrum dolorisa)*. Építés-Építészettudomány, 5. évf. (1973) 498.

⁴² Ez a retorikai gyakorlat az idő előrehaladtával egyre jobban visszaszorult, az utolsó a vizsgált halotti beszédek közül, amelyik alkalmazta, Batthyány nádor 1766-ban kelt orációja volt, a korábbiak közül pedig a főpapi és a református vallásúak beszédei is kihagyták ezt a részt.

⁴³ Kürtösi: *Örök életének eleven kút forrására kívánckozó Szarvas*, 19.

⁴⁴ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 36.

⁴⁵ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 23.

⁴⁶ Csáki: *Virga Fortis*, 12.

József orációjában Pápai Páriz Imre is hasonló gondolatot fogalmazott meg: „...noha ritka dolog, 's ditsőséges dolog volna, az embernek Uri Méltóságos Házból Familiából eredetet venni, születetni: de még-is ditsőségesebb, jelesebb, rendesebb, betsesebb, azon szép születési gloriát, Méltóságos szép drága virtusokkal actiókkal ékesíteni, fényesíteni.”⁴⁷ Ez a szemléletmód, a humanista „igazi nemes” koncepciója már jóval a 18. század előtt is Európa szerte elterjedt értékrendi követelmény volt, de az állam- és társadalom felfogás fokozatos átalakulásával egyre nagyobb jelentőségre tett szert.⁴⁸

A halotti beszédek életút-elbeszélése – ha nem csak egy speciális témakört bemutató beszédről van szó – általában kronologikus sorrendben történt, de sok esetben a méltatott halálának bemutatására (és az azt követő erkölcsi, keresztényi tanításra) került sor először. Az életút különböző állomásainak leírása beszédenként eltérő részletességű, ez többek között függött a búcsúztatószonek személyétől (műveltségétől), a méltatott életének mozgalmasságától, a sirató család szándékaitól és a búcsúztatás terjedelmi korlátaitól.

A gyermek- és ifjúkori évek bemutatása szövegenként igen eltérő. Több orációban – kiváltképp a század első feléből származókban – megfigyelhető már a gyermekkor elbeszéléseiben egyfajta szent kiválasztottság motívuma, mint például Bánffy Györgyében: Bánffy „gyerekként már olyan jelek fénylettek rajta, amelyek nagy jókat jelentettek”.⁴⁹ A Fekete Györgyöt búcsúztató Leopold Freiherr von Schaffrath (gimnáziumigazgató volta ellenére) szinte egyáltalán nem tér ki méltatottja ifjú korára. Schaffrath szerint ő hamar felnőtt, szokásos nemesi ifjú életút állt mögötte, de már zsenge korában az Evangélium útjára lépett, és az erények ösvényén járt.⁵⁰ Fekete György esetében azért is furcsa a tanulóévek leírásának elhagyása, mert átlagon felüli képzettséggel rendelkezett: pápai, győri, majd pozsonyi alsó és középfokú tanulmányai után a bécsi egyetemen a bölcsészeti, majd a jogi fakultáson tanult, ahol doktori fokozatot is szerzett, s ez a szaktudás későbbi karrierjének a kulcsát is jelentette.⁵¹ (Rétora azt azonban megjegyzi, hogy méltatottja szívesen ment volna európai tanulmányútra, de nem volt rá lehetősége.) Batthyány nádor méltatója a következőképpen indokolja a nevelés fontosságát: „Az egész ember életinek fundamentoma a' kised korában való nevelés, a' gyermeki, 's első iffiúságbéli idő. A' mire hajlandó a' gyermek, és iffiú, arra lesz hajlandó ember korában, 's öregségiben-is.”⁵² Galgóczy kanonok szerint sok mindenre lehet abból következtetni, ha egy gyerek szívesen jár templomba, miként viszonyul a könyvekhez, vagy szereti-e a fegyvereket. Az ifjú Batthyány gróf már gyermekként kimutatta, hogy hasznos ember lesz belőle. A tanulóévek részletezésénél több szövegben általánosan használt elemként van jelen, hogy a méltatott fiatal korában hamar elmélyült a tudományok világában és a keresztény erények művelésében.

⁴⁷ Pápai: *Halotti Oratio*, 2.

⁴⁸ Cerman, Ivo: *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 2010. 79–80.; Conze: *Adel, Aristokratie*, 18–27.

⁴⁹ Más beszédekben is találkozhatunk az életút elbeszélés során olyan részekkel, amelyek szentekhez hasonlóan idealizálják az elhunytakat. Például Esterházy országbíró esetében betegségében az egész testét beborította a daganat, de méltatója kiemeli, ahogy Szent István keze is épen maradt, úgy az ő kezét is elkerülte a daganat. *Vég nélkül való Nagyság*, 32.

⁵⁰ Schaffrath, Leopold Freyherr von: *Trauerrede auf den Hinschied Sr. Hochreichsgräflichen Exzellenz des Herrn, Weiland des Heil. Röm. Reichs Grafen Georg Fekete von Galantha...* Pest, [1788.] 5.

⁵¹ Tuza Csilla: *Egy elfelejtett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György (Vázlat egy készülő életrajzhoz)*. Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1521–1522.

⁵² Galgóczy: *A méltóságos Gróf*, 8.

A főpapi halotti beszédekben a tanulmányok részletezése több esetben is nagy hangsúlyt kapott. Esterházy Imre 1746-ban kelt halotti beszéde, Erdődy Gábor Antal Auer Leopold, P. F. Hilario és Englmajer Sámuel-féle méltatása, valamint Zichy Ferencnek Franz Roy kanonok-féle búcsúztatásövege is hosszabban vagy rövidebben kitér a méltatott főpap iskoláztatására.⁵³ Az elhunytak kiváló képességű és elhivatottságú tanulókként állnak elének, akik örömmel művelték magukat az egyházi tudományok terén. Ez különösen igaz Esterházy Imrere és Erdődy Gábor Antalra, akik szónokaik szerint olyan jártasak voltak a tudományokban, hogy római stúdiumaik során a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban kitűntek társaik közül.⁵⁴

A halotti beszédek megfelelő forráskritikával a biográfiai kutatás hasznos forrásai is lehetnek. A régebbi szakirodalom sok esetben vette át a halotti beszédek elbeszélismódját vagy értékítéleteit egy-egy konkrét életrajzi helyzet értékelésénél. A levéltári források hiányában a halotti méltatások segíthetnek betekintést nyerni a sokszor nehezen rekonstruálható fiatalévek történetébe. A rétorok előszeretettel emlékeznek meg a külföldi peregrináció vagy *Kavalierstour* részleteiről. Zichy István jezsuita méltatójától nemcsak azt tudjuk meg, hogy az ifjú gróf „olyan volt az iskolában a többi diák között, mint lilium a többi virág között”, hanem azt is, hogy 1665-ben, tizennyolc évesen tanulmányai megkoronázásaként külföldi körútra ment, melynek során érintette Franciaországot, Angliát, Hollandiát, Velencét és Firenzét.⁵⁵ Sőt, „méltónak találtatott arra, hogy a római pápához követségre választatott”. Teleki Pálnak, a kolozsvári kollégium főkurátorának halotti beszédében is részletesen olvashatunk a tanulóévekről.⁵⁶ Megtudhatjuk, hogy a nagyenyedi kollégiumban tanult Dési Márton, Kolosvári István, Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István professzorok kezei alatt, majd *Kavaliertourra* indult. „Es legelsöben érkezvén Bétsbe, a’ két fejü Sasnak lákó helyébe, ott Néhai Felséges I. Leopold Római Tsászárnak, és e Tsászári felség Josef és Károl Ertz-Hertzeg Fiainak, köszöntő Oratiojával alazotosan udvarla.” Majd az odera-frankfurti akadémián ékesszólást, történelmet, filozófiát és jogot tanult. Arról is értesülünk, hogy I. Frigyes porosz király táblát emeltetett neki a *Philosophicum Auditorium*-ban, amelyen szerepelt Teleki neve és címere. A marburgi lovagi akadémián, ahol Károly hessenkasseli órgróf két fiával, Frigyesel (a későbbi svéd királlyal) és Vilmostal (a hollandiai csapatok későbbi tábornokával) együtt tanult. Utána a belga *Academia Franequeranán* id. Johannes van der Waeyen (teológus), Campegius Vitringa (keleti nyelvtudós), Hermann Alexander Röell (teológus) professzoroktól tanulhatott. De a leideni, az utrecht, a groningeri akadémiákat is meglátogatta, sőt Angliába is eljutott, ahol III. Vilmos többször is

⁵³ Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 6–7.; Auer: *Venatio Lugubris*, 17–18.; Hilario, F.: *Trauer-Floer Uber den Salomonischen Thron/ und beyderseits stehende Löwen/ oder Leich-Predig von dem Ruhm seeligsten Lebens-Wandel/ und goldener Tugend-Zierde Ihro Hochgräflichen Excellenz des Wohlgebohrnen Hochwürdigsten Herrn Herrn Gabrielis Antonii Erdődy von Monyókerék...* Ofen, 1744. 6.; Englmajer Sámuel: *Az Isten’ Egri Temploma’ Fényes Napjának Halálos le-hanyatlása után meg örökösített Dicsőséges emlékezete, mellyrül A’ néhai Nagy Méltóságú, ritka nagy érdemű, és kettős Tiszteletre méltó Egri Püspöknek Monyokereki Groff Erdődy Gábor Antal Urnak Ó Excellentiájának lelke nyugodalmáért...* Buda, 1747. 19.; Roy, Franz: *Trauerrede auf den schmerzlichen Todesfall seiner Exzellenz Grafen Franz Zichy von Vásonkó Bischofes zu Raab...* Raab, 1783. 6–7.

⁵⁴ Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 6.; Auer: *Venatio Lugubris*, 18.

⁵⁵ *Érdemes ligeteknek útait járó*, 1759. 24.

⁵⁶ Verestói György: *Halotti Oratio. Mellyben Romai Szent Birodalombéli Grof, néhai Méltóságos Széki Teleki Pál Úr Ő Nagyságának Utolsó Tisztességét tett, és a’ Kis Világot, s’ annak Természeti Helyéből lett ki-esését, ki-beszéllette...* Második kiadás. Kolosvár, 1732. 15–17.

audiencián fogadta, majd Oxford és Cambridge egyetemeit is megtekinthette. Hazafelé a svájci kantonokon keresztül jött, és Bécsben Lipót császár újból audiencián fogadta. Az útleírásból bizonyos állomások kimaradtak (többek között Berlin, Amszterdam vagy Párizs), valamint a városok említésének sorrendje sem mindig helytálló (például Marburgba már hazafelé tért be Teleki), de főbb vonalakban Verestói Györgyleírása hitelesnek tekinthető.⁵⁷

A vizsgált főurak közül egyedül csak Viczay Jób teljesített szolgálatot már fiatalon a császári-királyi udvarban, ami későbbi grófi rangemelését is megalapozta. A halotti beszédét mondó Stehenics apát sem mulasztotta el méltatottjának korai bécsi éveit méltóképpen kiemelni: „1701. böjtmás hava 15. [Viczay Jób születésekor] annak örültek, hogy ő Fölsége Annyának Eleonora Királyné Asszonyunknak idejében született, mert ezeknek Királyi Udvarában mind tudományra, mind Uri erkölcsökre oktattatott, mind pedig Méltóságos Uri Eleinek, Groffi Méltóságára, fényességére, emléttett Fölséges Asszonyunk mellett haláláig való hív szolgálattyaért emeltetett.”⁵⁸ Viczay Pfalz–Neuburgi Eleonóra császárné (VI/III. Károly anyjának) az udvarában teljesített nemesi ifjú (*Edelknabe*) szolgálatot – a halotti beszéde szerint – tizenhárom éves korától hat esztendőn át (egészen a császárné-királyné haláláig). Az udvari források azonban ezt csak részben erősítik meg, mert mind a *Hof- und Ehrenkalenderek*, mind a nemesi ifjak összeírása szerint is csak 1716 és 1719 között volt Viczay Keresztély (Jób) Eleonóra császárné udvartartásának alkalmazottja.⁵⁹ Az udvari nevelés és szolgálat során a rétor érthető módon nem a korabeli udvarkritikai szempontokra (mint a kapzsiság, intrikák vagy a fényűzés) hívja fel a figyelmet, hanem ezen életforma erkölcsi előnyére a bibliai példabeszédek könyve alapján: „A’ Fölségesnek vizsgálója le-nyomattattik a’ Dücsöségtül.”⁶⁰

A vizsgált halotti beszédekben az aktív évek bemutatása, a karrierpályák, a személyes erények részletezése és értelmezésük alapvető fontosságú volt. A nyomtatásban is megjelent méltatások már a címlapon fel szokták tüntetni az elhunyt titulusait és rangjait (a protestáns szövegek csak röviden), amit a szöveg későbbi részeiben is – akár egymás utáni felsorolásban – megismételtek. Ez a szokás a főpapi halotti beszédekre is jellemző volt, de az idő előrehaladtával egyre jobban lerövidült a titulátúra részletezése mind a világi, mind az egyházi búcsúztatókon, ám teljesen nem hagyták el.

A korabeli felfogás szerint a nemesi rend életre hívását szükségessé tevő és a rend identitását nagyban meghatározó katonai pálya (amely ebben az időszakban újabb fejlődésnek indult) a 18. századi főúri halotti beszédekben is kiemelt fontossággal, idealizált jelentőséggel bírt.⁶¹ A nagy ősök sorába illeszthető katonai *virtus* (*fortitudo*), az uralkodót és a hazát védő hivatás dicsőítése és példának állítása kézenfekvő lehetőség volt a szónokok számára. A republikánus hagyományoknak megfelelően a katonafamíliák patriotizmusuk legnagyobb bizonyítékát adták azzal, hogy a közösségért vérüket ontották, és ez a laudációkban eszmei magasságokba emelte őket.⁶² Pálffy nádor méltatása, amely szerint a korban szállóige volt,

⁵⁷ Az utazáshoz kontrollforrásként lásd: Szabó András: *Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve*. Magyar Könyvszemle, 96. évf. (1980) 3. sz. 283.

⁵⁸ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 25.

⁵⁹ *Kaiser-Königlicher Hof- und Ehren-Calendar: auf das Jahr...* Wien, 1716.; 1717.; 1718.; 1719.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Oberstallmeisteramt, Sonderreihe 15.: K. K. Edelknaben, 1704–1883.

⁶⁰ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 13.

⁶¹ Conze: *Adel, Aristokratie*, 1972. 11–18.; Dilcher: *Der alteuropäische Adel*, 84.

⁶² Koselleck, Reinhart: *Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs*. In: Koselleck, Reinhart: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main, 2006. 231.

hogy „Pálffy jó katona”, nemcsak az elhunyt felmenőinek és saját hadi érdemeinek a nagyságát emelte ki, hanem arról is megemlékezett, hogy a nádor két fiát is a hazának adta, hiszen fiai (még apjuk életében) csatákban estek el.⁶³ Batthyány Lajos pályája kezdetén szintén részt vett a török elleni háborúk utolsó szakaszában, de később nem katonai karriert futott be, amiért szónokai igyekeztek számára megfelelő indokot találni. Csódy Pál szerint „a harc után [Batthyány] Lajos elgondolkodott, hogy nemcsak karddal, hanem éles elmével is szolgálhatná hazáját”, mert „békességben az okos férfiak által kormányoztatik az ország”.⁶⁴ Galgóczy kanonok szavaival: „Lajos is szívesen maradt volna a hadi vitézségeknél, de az Úr Isten más tudományokat rendelt számára, aki nagy elmével és okossággal ajándékozta meg őt.”⁶⁵ A halotti beszédek érvrendszere szerint – amely szorosan illeszkedett a korabeli válásos mentalitásba – a hivatásválasztás nemcsak személyes döntés kérdése volt, hanem az isteni gondviselés műve is, s ennek ajándékai a személyes képességek. Érdekes eset, hogy Esterházy József először papi pályán indult el, majd tanulmányait félbehagyva katonai hivatásra váltott. Rétor a életrajzi töréspont ellenére sem hallgatott a történekről, hanem az isteni akaratot látta abban, hirdetve, hogy mindenki okkal viseli a neki szánt hivatást.⁶⁶ A személyes képességek és a gondviselés mellett az uralkodói kegyelmet és bizalmat is alapvető fontosságúnak látják a szónokok, mert anélkül a megboldogult szerintük semmire sem vihette volna.

Az orációkban az elhunyt életútjának bemutatása kapcsán olykor az országgyűlési szerepvállalásáról is olvashatunk. A 18. században különösen fontos országgyűlés volt az 1740–1741. évi, melynek során az ország rendjei a Habsburg-ház iránti hűség és a fegyveres segítségnyújtás mellett döntöttek.⁶⁷ A Habsburg Monarchia fennmaradásában jelentékeny szerepet játszó esemény a főúri halotti beszédekben is fontos téma volt, mert általa (és a ki-robbanó örökösödési háborúval) mind a politikusi, mind a katonai személyes szerepvállalások is elismerésre találhattak. Batthyány Lajos, Esterházy Imre, Fekete György, Grassalkovich Antal és Pálffy János halotti méltatói mind kiemelik az adott főurak politikai szerepvállalását az országgyűlésen, sőt azt is, ha ők személyesen nem is harcolhattak, ám szerepük a rendek lelkesítésében annál nagyobb volt.⁶⁸

⁶³ Jerebitz: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen*, 24. (valóban két fia esett el a harcmezőn: Málnási Ödön: *Erdődi gróf Pálffy János nádor*. Erdődy gróf Pálffy Pál Ferenc előszavával. Eger, 1929. 4.) Elképzelhető, hogy a „Pálffy jó katona” kijelentés tényleg szállóige volt a korban, vagy a Pálffy rétorok igyekeztek ezt elterjeszteni, mert Pálffy Károly 1756-ban kelt méltató beszédekben is megtalálható ugyanez a formula. Schönplflug, Franz Gamsenberg von: *Clangor Buccinae In Thecua, Das ist: Ehr und Lob-Rede Da Ihro Excellenz ... Herr Carl Paul Palfi von Erdöd ... General-Feld Marschall...* Raab, 1756. 14.

⁶⁴ Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 10.

⁶⁵ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 12.

⁶⁶ *Vég nélkül való Nagyság*, 12.

⁶⁷ A „vitam et sanguinem” jelenetet a Mária Teréziáról szóló halotti beszédek is heroikus és idealizált módon beszélték el. Lásd: Kökényesi Zsolt: *A „női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben*. In: Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna (szerk.): *Koraújkorász. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Budapest, 2014. 124–125.

⁶⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 18.; Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 14.; Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 28.; Schaffrath: *Trauerrede auf den Hinschied*, 6.; Pitroff, Karl Josef: *Trauerrede auf den Todesfalle Weiland seiner Hochgräflichen Excellenz des Hochgeb. Grafen und Herren Anton Grassalkovics von Gyarack...* Ofen, 1772. 20–21.; Barta István: *Halottas dícséret melyet néhai méltóságos, és nagyságos Gyarakai Gróff Grassalkovics Antal...* Buda, 1772. 29–30.; Jerebitz: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen*, 1751. 25. Ez nem csak légből

A Magyar Királyságban a 18. század második felének kormányzati reformjaival nagy lendületet vett a hivatali szakszerűsödés, amely megfelelő szaktudással és szerencsével a köznemesek számára is lehetővé tette magasabb hivatali állások elérését. A 18. századból erre talán Fekete György és Grassalkovich Antal karrierje a két legismertebb példa.⁶⁹ Az ő halotti beszédek szerint a főúri hivatalviselés, a kormányzati ügyek irányítása és a tanácsadás ugyanolyan fontos feladat, mint a katonatiszti vagy a prelátusi hivatás. Az orációk szerint a magas szaktudás mellett a hivatalnokok legfőbb erényeit a feddhetetlen őszinteség, a lojalitás és a fáradhatatlan munkavágy alkotja.

A lényeg abban állt, hogy – képességeinek és lehetőségeinek megfelelően – mindenki hasznos szolgálatot teljesítsen. Már a 18. század eleji főúri orációk is – hagyományos képpel élve – méltatottjaikat a haza, az uralkodó és az egyház „oszlopainak” titulálták. A (fő)nemesi rend létezésének és működésének lényegét e hármastétel célkitűzés megfelelően nagyformátumú szolgálatban látták. A 18. század második felében a családi és a személyes dicsőség (barokk) képét egyre inkább felváltotta a közjóért alázatosan tevékenykedő államférfi ideálja. Persze nem új keletű gondolatok ezek, mert már a 17. század végén elhunyt Zichy Istvánt is így mutatja be méltatója: „Azért a’ te Szarvasodnak szép dicsősége, nem az Atlaczos puha ágybúl; nem az ingyen való kényelemnek forrásárúl; nem a’ kedvesen zúhó, kényessen ébresztő déli szélnek fujásábúl; vagy a’ szép tavaszi üdőnek gyenge mosolygásábúl; hanem az érdemes ligeteknek utairúl; Ószi, Téli, a’ jutalmas, Hegyes, Völgyes forrásoknak vizeiről reád szállot, és áradott.”⁷⁰ Az egyre többek által olvasott francia (Montesquieu, Diderot, Voltaire, Rousseau) és német (Goethe, majd Kant) filozófusok, publicisták egyre élesebb hangon bírálták a feudális világot, az udvari reprezentációt és a nemesi fényűzést.⁷¹ Az ő tanait a szűk magyar olvasóközönség mellett a 18. század utolsó harmadában fellendülő magyar irodalom is egyre jobban befogadta és hirdette.⁷² A gazdasági és katonai változások hatására a 18. századi államképződési folyamat reformjai a nemesség privilégiumait is átalakítani, racionalizálni igyekeztek, ahogy hasonló módon a Habsburg kormányzat is a magyar nemességtől – több-kevesebb sikerrel – a tágabb értelemben vett közteherviselésből való részvállalást sürgette. Az európai állam- és nemességkép átalakulásával párhuzamosan a Habsburg Monarchiában egyre nagyobb hatást gyakorló államtudományos (Justi és Sonnenfels művei), késő természetjogi (Martini, Wolff könyvek) gondolkodásmód recepciójával a halotti beszédek érvrendszerében is fokozatos változásokat lehet megfigyelni. A méltatásokban a század második felében a haza, a hazaszeretet, államférfi, általános és közjó fogalmai kulcsszavakká válnak.⁷³

kapott méltatás volt, hanem az újabb szakirodalom is úgy látja, hogy ezek a főurak valóban jelentős szerepet játszottak az ifjú királynő örökségének a megvédésében. Vö. Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Keszthely, 2010. 78., 155.

⁶⁹ Fallenbüchl Zoltán: *Grassalkovich Antal*. Gödöllő, 1997. 24–25.; Tuza: *Egy elfelejtett 18. századi karrier*, 1523.; Málnási: *Erdődi gróf Pálffy János nádor*, 46.; Móricz Péter: *Batthyány Lajos (1696–1765)*. Körmend, 2005. 8.; Koltai András: *Császárhű, bőkezű, remete: Esterházy Imre hercegprímás*. Limes, 17. évf. (2005) 3. sz. 10.

⁷⁰ *Érdemes ligeteknek útait járó*, 1759. 31.

⁷¹ Mackrell, J. Q. C.: *The attack on 'feudalism' in eighteenth-century France*. London–Toronto, 1973.; Cerman: *Habsburgischer Adel und Aufklärung*, 78–90.

⁷² Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, 1994. 75–91., 160–165.

⁷³ Az államtudományos (*Staatswissenschaft*) gondolkodásmód alapfogalmai és szóképzésének jellemzői ezek, amelyek a korabeli „politikai szótárban” talán a republikánus és a felvilágosult kormányzatra jellemző fogalomkészlet keveréke voltak. Politikai nyelvekről lásd: Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 14–21.

A szónokok szerint nem az önös és a családi érdekek motiválták az elhunyt főurakat, hanem a közösségi célok. Már Bánffy György halotti búcsúztatójában is a következőket olvashatjuk: „A’ Szegényt Ő meg nem rontotta/ Szemét az Ajándék meg nem vakította/ A Haza Törvényét el nem fordította / A Köz Jót mindenben elő-mozdította.”⁷⁴ Karl Joseph Pitroff prépost Grassalkovich Antal érdemeit méltatva úgy véli, hogy „a Haza iránti szeretet a legkiválóbb polgári erények egyike, és aki ennek őszintén birtokában van az a polgári társadalom hasznos tagja”.⁷⁵ A szerző a hazaszeretetről röviden értekezve a régi rómaiakat, Cicero korát említi követendő példaként, amivel igen hasonló gondolatokat közvetít, mint Joseph von Sonnenfels államtudós teoretikus egy évvel korábban megjelent nagyhatású művében.⁷⁶ Az orációkban keveset lehetett olvasni az arisztokraták (világi) építkezéseiről, építészeti reprezentációjáról. Fekete György méltatásában például a pompa nélküli élet, a fényűzést kerülő magatartás már értékékként jelenik meg.⁷⁷ Batthyány nádor halotti beszédében viszont szó esik budai és pozsonyi palotáinak kialakításáról, amiben azonban a rétor nem a fényűzés vagy a reprezentáció eszközét látja, hanem hazaszerető és filantróp motivációt. Galgóczy Ferenc Batthyány pozsonyi kertjéről a következőket írja: „...mellette, tisztességes, és örvendetes mulatságra való kertet készített: nem annyira azért, hogy annak maga hasznát vehesse, hanem, hogy mások-is abban szellőzhessenek, és magokat mulathassák.”⁷⁸

Az egyik legérdekesebb és legrendhagyóbb halotti beszéd az Esterházy Ferenc kancellár felett mondott – Wenzel Tobias von Ankerberg (1757–1824) konvertita hivatalnok tollából származó – szabadkőműves búcsúztatás.⁷⁹ Esterházy annak a *Zur gekrönten Hoffnung* nevű bécsi páholynak volt a tagja, amelynek korábban Lotharingiai Ferenc császár és (később) Mozart is, aki Esterházy emlékére írta *Szabadkőműves Gyászzené* című művét. A fennmaradt szabadkőműves halotti beszéd jelentősége abban áll (kuriozitása mellett), hogy egy olyan felvilágosult titkos társaság szemszögéből szemlélhetjük egy főúri életút idealizált erényeit és eredményeit (átvitlen a nemesség értékeit és feladatait), amely sorain belül igyekezett a társadalmi különbségeket minél inkább csökkenteni és az új reformeszméket megvitatni és megvalósítani.⁸⁰ A szöveg Esterházyt az állam és az uralkodó odaadó szolgálaként ábrázolja, igazi emberbarátként, aki magas hivatalaiban csak eszközt látott a közjó előmozdítására. A méltatás az elhunyt egyik kiemelt érdemének tarja a Szent István-rend megalapításának az előkészítését, mert e renden keresztül a kiemelkedő hazafias szolgálatok elismerésre találhatnak. Esterházy tettei eszerint egy nagyobb folyamat részét alkották, amely nemcsak a haza, hanem az egész emberiség javát szolgálta, és amelyet kötelességük folytatni.

A patrióta állampolgárként jellemzett főurak erényeinek és reformjainak a sorából nem hiányozhattak a civilizatorikus, művelődési és humanitárius intézkedések leírásai sem. Itt a hagyományos keresztény erények (*pietas*) mellett – mint az alamizsnaosztás vagy az árvák, a szegények és az özvegyek megsegítése – az adott főúr kapcsolódó hivatali vagy kisebb

⁷⁴ *Izraelnek mind szekerei mind lovagjai*, 16.

⁷⁵ Pitroff: *Trauerrede auf den Todesfalle*, 34.

⁷⁶ Kökényesi: *Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában*, 19–49.

⁷⁷ Schaffrath: *Trauerrede auf den Hinschied*, 9.

⁷⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 33.

⁷⁹ Br. W. T. E. [Ankerberg, Wenzel Tobias]: *Trauerrede auf den w. Br. Franz Eszterhazy v. Galantha ungarisch-siebenbürgischen Hofkanzler [et]c. / gehalten*. Wien, 1785.

⁸⁰ Vermes Gábor: *Ideál és valóság: szabadkőművesek Magyarországon a 18. században*. In: Angi János – Barta János (Szerk.): *Emékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000. 93–104.

arányban földesúri intézkedéseiről esik szó. A főpapoknál (kiváltképp Zichy Ferencnél⁸¹) papi szemináriumok építéséről, fejlesztéséről, árvaházak létrehozásáról olvashatunk, míg a világi főurak méltatásaiban inkább csak általánosságokkal találkozhatunk, miszerint jobbagyaikkal és hivatali beosztottaikkal méltó módon bántak, vármegyéjük jólétét szívükön viselték, végrendeletükben a rászorulóknak alapítványt hagytak hátra, esetleg iskolákat vagy ispotályokat alapítottak, támogattak. Meglepő, hogy a halotti beszédekben alig esik szó az elhunytak földesúri szerepvállalásáról, pedig a földbirtok az európai nemesi öntudat egyik alapvető pillérének számított, és a francia fiziokrata tanok is egyre szélesebb körben ismertek voltak.⁸² Ennek az oka három tényező lehetett: a méltatók nem voltak elég műveltek (és nem rendelkeztek a szükséges gazdasági és államtudományos ismeretekkel), vagy az elhunytak nem értek el kiemelkedő teljesítményeket ezen a területen, vagy e műfaj keretei között ezek az érdemek nem találhattak elismerésre. A legvalószínűbb (nem kizárólagos értelemben véve) az első két szempont lehet, de a harmadikat sem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni. A gazdaság irányítása a főnemességhez tartozó nők egyik érdeme volt – a gyermeknevelés és erkölcsös életük mellett – a róluk szóló halotti beszédek szerint.⁸³ Az arisztokrata férfiakról szóló orációkban viszonylag kevés szó esik feleségeikről, leginkább a két nemesi család összekapcsolódása, a nő keresztény erényei és odaadó gyermeknevelése számított elismerésre méltónak. De az adott főúr családi-rokoni kötelekein kívül a meghatározó személyes kapcsolatokról szinte egyáltalán nem tudósítanak a méltatások. Kivételt képeznek valamelyest a hivatali elődök: Fekete György halotti beszéde például Esterházy Ferencet igazi patriótának nevezi, amiért segítette hivatali pályáját.⁸⁴

A méltatásokban a főnemesi életmódról, a szabadidős és művelődési, valamint a (kultur)mecénási tevékenységről is kevés hírt adnak a gyászrétorok. A vizsgált halotti beszédek nem tudósítanak arról, hogy az adott főúr szeretett-e vadászni, szívesen olvasott-e, még a Biblia forgatását sem emelik ki külön (ellentétben a 17. századi változatokkal),⁸⁵ illetve a – több esetben igen jelentős – könyvtárépítő, gyarapító tevékenységről is hallgatnak. Esterházy Józsefről viszont megtudjuk, hogy nemcsak fiatal korában, hanem egész életében érdeklődött a tudományok iránt, sokat olvasott, sőt „szerette a böles férfiak társaságát, velük a különféle tudományokról társalgott, nem vetette meg az egyszerű öltözetű tudóst sem”.⁸⁶ A Hadik Andrásról szóló méltatás (amely Pézseli József református lelkész és tudomány-szervező, lapkiadó tollából származik) az egyetlen, amelyik az elhunyt tudatos magyar nyelvhasználatát erényként emeli ki: „Sok egyéb Virtusai között örök dítésretet nyert magának azzal az egész Haza előtt, hogy a’ leg-nagyobb Társaságokban is, a’ hol minden külső Országí Követek jelen vólta, ha olyan személyt látott, a’ ki-tudott Magyarúl, más nyelven

⁸¹ Zichy püspök tényleges reformtevékenységéről (bár nem elfogultság nélkül) lásd: Piszker Olivér: *Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83)*. Pannonthalma, 1933.

⁸² Általános bemutatását lásd: Brunner, Otto: *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688*. Salzburg, 1949.

⁸³ Bellághné: *A „jó és böles asszony”, 95–105.*; V. László: *Daniel Polixéna*, 154–167.

⁸⁴ Schaffrath: *Trauerrede auf den Hinschied*, 1788. 8. Ezt a levéltári források is megerősítik: Tuza: *Egy elfelejtett 18. századi karrier*, 1521., 1523., 1527.

⁸⁵ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998. 204–205.

⁸⁶ *Vég nélkül való Nagyság*, 25.

soha sem szólt hozzá, hanem anyai nyelvén.”⁸⁷ Az 1790-ben, II. József halála után kelt rövid méltatás már másfajta nemzetkonceptiót alkalmaz, mint a korábbi szövegek. A többi beszéd sem tekinthető a hagyományos értelemben vett „összbirodalmi” retorika hangzatójának, azok is főként az ország, a haza kontextusában vizsgálták a méltatottjaikat, de a jozefinizmus évtizede után a nemzethez tartozás új értelmet kapott.⁸⁸

Az uralkodóért és a hazáért végzett szolgálat mellett a halotti beszédek harmadik fő szempontként a kereszténységért és az egyházért hozott áldozatokat szokták sorra venni. A méltatásokban a hit személyes és közösségi megnyilvánulásai is bemutatásra kerültek. Az elhunyt tetteinek motivációiban a szónokok szerint a keresztény célok meghatározók voltak: Istennek tetsző, Evangélium szerinti életet igyekeztek élni, éjszakánként több órát imádkoztak és elmélkedtek (elsősorban a főpapok), illetve családi és ismeretségi körükben mintaadók voltak. Az elhunytak (nemcsak a főpapok) egyházipatronáló szerepe is nagy hangsúlyt kapott, a templom-, plébánia- és kápolnaépítések, felújítások, drága miseruhák, ereklyék adományozása, szerzetesek támogatása mind elismerésre találtak. A század folyamán a keresztényi életet magasztaló barokk ájtatos képek azonban egyre inkább visszaszorultak. Érdemes viszont megemlíteni, hogy még a 18. század második felében – a prelátusi orációkon kívül – is több beszédben (például Batthyány Lajoséban⁸⁹) a katolikus hit védelme a protestáns tanokkal szemben, illetve a protestáns vallásgyakorlat korlátozása méltatott elemként volt jelen.

A bevett antik szerzők (mint Arisztotelész, Cicero, Plutarkhosz) és egyházatyák mellett a halotti beszédek legfontosabb és legtöbbet idézett forrása a Biblia volt. A főpapi és a század első feléből származó búcsúztatások használták a Szentírást a legnagyobb mértékben. A kiemelt bibliai idézetek, amelyek a címlap hátoldalán (általában három vagy öt darab) és a kezdőoldalon (általában egy darab) voltak találhatóak, különösen fontos szerepet játszottak, ugyanis a rétorok ezeket a szöveg során többször is idézték, és az elhunyra alkalmazták mint az erényeit tükröző méltatást. Pálffy János bibliai mottója például a nádor katonai pályafutásának virtusait és erényeit emelte ki: „Dicsőséget hozott népére szertesét, páncélt öltött, mint hős, felövezte fegyverét a harcra, és megvédte kardjával a tábornokot.”⁹⁰ Stehenics apát Viczay Jób halotti beszédének mottójában méltatottját az ószövetségi Jóbhoz hasonlítja, s ez a megfeleltetés kézenfekvő volt.⁹¹ Galgóczy Ferenc Batthyány Lajost, amikor VI./III. Károlyt őt kancelláriai tanácsosnak nevezte ki, a bibliai Dánielhez hasonlítja, akit a babiloni

⁸⁷ Pétzeli József: *A' Hazának öröme buval elegyedve. Ama' Tisztos Ósznek, Feldmarsal Gróf Hadik Andrásnak, Ő Excellentiájának szomorú halálának hírének meg-érkezésekor...* Komárom, 1790. 5.

⁸⁸ „M. G. Nádasdi Mihály Úr Ő Excellentiája, a' maga Nemzete eránt való szeretetét ebben is megmutatta, hogy soha még csak egy óráig sem változtatta Magyar köntösét. – Méltán eszünkbe juttatja e' szép tselekedet ama vitéz Hérót, Feldmarsal Nádasdyt, a' ki sem Magyar köntösét, sem bajuszát soha le nem tette. – Mikor Mária Theresia 1764-ben egy pompás hajón Váztza ment, a' több Kisérők között vele volt ez a' nagy Vitéz is, s' mikor Szöny alatt a' Hajó meg-állapodott a' Komáromi pártás Szüzeket nagyon meg-kedvelte, s' azokat Mária Theresiának bé-mutatta. Az oda sereglett Magyar Asszonyoktól Magyar kalátsot kért: vittek is számára, mellyet kedvesen vett. – Említést érdemel ez, mert sokszor az ilyenből tetszik meg a' Nemzetnek szeretete.” Pétzeli: *A' Hazának öröme buval elegyedve*, 5.

⁸⁹ Galgóczy: *A méltóságos Gróf*, 29.

⁹⁰ Jerebitz: *Die Tausend-Gulden-Kraut suchende Hirschen*, 1. A közölt részlet az eredeti idézet magyar fordítása, megtalálható: Ószöv. Makkabeusok 1. k. 3/3. (Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. Budapest, 2006.)

⁹¹ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 1.

Nabukodonozor király is bölcs tanácsai miatt elismert és megdicsőített.⁹² De a szentírási exemplumok mellett – legtöbbször a katonai erények analógiáján – antik hőroszokhoz (mint Akhilleusz, Hektor, Nesztor vagy – a leggyakrabban – Nagy Sándor) is hasonlítják a szónokok a méltatottjaikat. Az exemplumok használata és gyakorisága az idő előrehaladtával egyre csökkent. Érdekes viszont, hogy a barokk méltatások és a panegirikus stílus eszköztárának fontos eleme, a mitológiai lényekkel, megszemélyesített alakokkal való párhuzamba állítás – ellentétben a korabeli fejedelmi halotti beszédekkel – alig volt megfigyelhető a vizsgált szövegekben. (Elképzelhető, hogy latin változataik inkább éltek ezzel a lehetőséggel.)⁹³

A halál képei

Ebben a fejezetben egy absztrakt téma, a halál (irodalmi és emblematikus) képei, valamint a hozzá kapcsolódó értelmezések kerülnek röviden bemutatásra, amelyek változásai sokat elárulnak az átalakuló mentalitástörténeti közegekről is. A 18. század első felében írt halotti beszédekre a tipikus barokk megszemélyesített halálábrázolás a jellemző.⁹⁴ „Ha gyalog jött volna-is, irtóztató nagy zörgéssel jött volna, éles körmeivel, csontos lábaival lármaszkodott volna, annyival-is inkább hogy lóra ült és úgy rohant ezen Méltóságos Losi és Hédervári Viczai Jóbra.”⁹⁵ Viczay grófot a leírás szerint képekben gazdag, rémisztő halál ragadja el, aki az Apostolok cselekedeteiben olvasható sárga lovon járó követ, és a gyászrétor szerint a sátán küldötte. Erről a típusú halálképről Erdődy György szónoka adja a részletekben leggazdagabb leírást: „Egyiptomi bölcssek, amikor a halált ábrázolni akarták egy csontvázra koronát tettek, az egyik kezébe királyi jogarat, a másikba kaszát és ezt irták rá: *nemini parco, omnia falco*. Senkinek meg nem engedek, mindent le-vágok, le-kaszálok. [...] Legelsőben-is, homlok, és orca nélkül irták, akarván jelenteni ezzel, hogy maga kegyetlenségén nem szokott meg-pirülni; nyelv nélkül, hogy senki ne várhasson tőle csak egy vigasztaló szócskát is; hús-nélkül, hogy emberi érzékenysége ne légyen; királyi koronát tettenek fejébe, ezzel jelentvén királyi hatalmát, és birodalmát.”⁹⁶ A szónok szerint azért szem nélküli, mert nincs tekintettel erőre, méltóságra, rangra vagy erkölcsre. Köntös nélkül ábrázolják, mert „senki köntösére nem vágjuk”, tehát megvesztegethetetlen, gazdagot és szegényt egyaránt elragad. A kaszás szimbóluma pedig a következő képben oldódik fel: „...a kaszás minden válogatás nélkül, a mezőn az apró, és öreg füveket egy-aránt kaszályla, a színes virágokat a közönséges füvekkel egy-aránt le-csapja, úgy bánik ez a kaszás halál-is az emberek fiaival...”⁹⁷

„A halál a királyi jogart ugyanolyan könnyen elragadja, mint a kapás kapáját”, és előtte a rabszolga élete sem ér kevesebbet, mint a világi hatalmasságoké.⁹⁸ A társadalmi egyenlőt-

⁹² Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 13.; az exemplum használatról bővebben: Kecskeméti: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, 198–209.

⁹³ Reisner, Sonja: *Die poetische Habsburg-Panegyrik in lateinischer Sprache als historische Quelle*. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch. Wien–München, 2004. 898–915.; Kökényesi: „*A női Szolón*”, 125–126.

⁹⁴ Knapp Éva – Tüskés Gábor: *A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában*. Irodalomtörténeti Közlemények, 113. évf. (2009) 2. sz. 156.

⁹⁵ Stehenics: *Lessus Hedervarianus*, 8.

⁹⁶ Kürtösi: *Örök életének eleven kút forrására kívánczó Szarvas*, 1.

⁹⁷ Kürtösi: *Örök életének eleven kút forrására kívánczó Szarvas*, 3.

⁹⁸ Auer: *Venatio Lugubris*, 4.; Ankerberg: *Trauerrede auf den w. Br. Franz Eszterhazy*, 6.

lenségeket figyelmen kívül hagyó, mindenkivel azonosan bánó *danse macabre* és a *memento mori* halálkép tűnik fel a vizsgált szövegekben Erdődy György barokk méltatásától Esterházy Ferenc szabadkőműves búcsúztatásáig egyaránt. „Mikor születésünk napján e’ világra jövünk, akkor kezdjük járnunk a játékos mulatságunkat, a’ midőn némellyőnk Uralkodik és parancsol, némellyőnk pedig engedelmessékedik és szót fogad; amaz törvényt kedik, amaz kereskedik, kiki el jár az ő dolgában még ki nem fárad; ki fáradván helyére megy nyugodni, az régen ki mért, s’ el határozot hat lábnyi sötét sirban.”⁹⁹ Egyfajta feszültséget vagy kettősséget is megfigyelhetünk abban, ahogy egy szövegen belül az arisztokraták, a társadalmi elit nagysága és a földi javak és értékek mulandósága bemutatásra kerül.¹⁰⁰ Az élet törekenységének érzékletes leírása mögött fontos homiletikai tanító szándék húzódott meg, amely a befogadó közeget az erényes, keresztényi életvitelre buzdította.

Az elhunyt személyének dicső voltát a rétorok szerint a halál nem árnyékolhatta be, mert az Ószövetség több száz évet élő pátriárkái (Ábrahám, Mózes, Noé) vagy a nagy királyok (Dávid, Nagy Sándor, Salamon) is előbb-utóbb mind meghaltak. A halál akkor is elszólít, ha az adott ember élete több ezer másikéval ér fel (mint Csódy Pál szerint Batthyány nádoré), valamint hajlamos egyszerre akár több áldozattal is sújtani egy országot, miként a nádor halála mellett Barkóczy primást és Ferenc császárt is „megfojtotta”.¹⁰¹ Zichy Péter búcsúztatójának megfogalmazásában: „Mert [a Halálnak] nincs nyugtá néki, valameddig minden hegyeket meg nem mozdit, minden köveket fel forgat, minden álló fákat meg aszal; minden fiatalo kertet meg ritkit; minden virágszálat meg hervaszt; minden szövetséget el szakaszt; minden társaságot el választ.”¹⁰² A földi világ mulandó, Pápai Páriz Imre érvelése szerint a születéstől fogva mindenki minden nappal egyre közelebb van a halálhoz. A barokk jellegű beszédekben szinte kivétel nélkül szerepel az emberi bűnbeesés – Ádám és Éva első bűnének – leírása mint a földi élet mulandóságának forrása. A halál kettős természete – kegyetlen és szükségszerű – között az idő előrehaladtával egyértelmű eltolódás figyelhető meg a szükségszerűség irányába, amivel párhuzamosan visszaszorul a halál mint kegyetlen gyilkos ábrázolásmódja. A Hadikot búcsúztató Pétzeli József a halált ciklikus természeti képként ábrázolja, a nyár után elkerülhetetlenül következő télhez hasonlítja.¹⁰³ Ugyanakkor már korábbi beszédekben is kimutathatóan jelen vannak a halál késő humanista természeti ábrázolásmódjának motívumai; így például 1732-ben Verestói György (Teleki Pál felett mondott) beszédében.¹⁰⁴ Verestói a vizsgált szövegek szerzői közül az egyetlen rétor, akinek a szövegében az élet–halál körforgása központi metafizikai problémaként van jelen. A szónok a mikrokozmosz („kis világ”, az ember) és a makrokozmosz („nagy világ”, a Föld) párhuzamos megfeleltetését fejti ki. Érvelése szerint a „nagy világ”-ban nincs semmi olyan, ami a „kis világ”-ban ne lenne jelen, mint a tenger a szív, a folyók az erek, a tűz a test melege, az izzadás az eső, a szelek a sóhajtás, a villámlás a pofon ütött ember szemében lévő szikra, a csontok a kövek, a hajszálok a fák, az ég a fej és így tovább. A természet, a sziklák is képesek az emberhez hasonlóan „pusztulni”; a különbség abban ragadható meg, hogy az ember halálával az időbeli (azaz a mulandóságnak kitett) világból is távozik.

⁹⁹ *Állásából kidőlt tősgyökeres nagy Cédrus*, 19.

¹⁰⁰ Kecskeméti Gábor: *Domini Sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiojában*. Irodalomtörténeti Közlemények, 96. évf. (1992) 4. sz. 391.

¹⁰¹ Csódy: *A nagy méltóságú Gróff*, 2.

¹⁰² *Állásából kidőlt tősgyökeres nagy Cédrus*, 10.

¹⁰³ Pétzeli: *A’ Hazának öröme buval elegyedve*, 3.

¹⁰⁴ Verestói: *Halotti Oratio*, 3–13.

A halotti beszédek végén a szónokok fontos feladata volt a vigasztalás (*consolatio*) és reménykeltés, amit az örök élet ígéretével értek el. A felvázolt örök élet kettős természetű volt: egyfelől jelentette a lélek transzcendens halhatatlanságát, másfelől pedig a „hősök panteonjába” való bekerülés révén az elhunyt személyének és tetteinek az emlékezetben való fennmaradását. Így valósulhat meg Esterházy József laudációjának főcíme, a „*Vég nélkül való nagyság*”. Az utókor hálájának és emlékezetének a garanciái pedig a hosszú távon is hatással bíró cselekedetek és a megalapított intézmények voltak, mert – Csódy Pál szavaival – „soha egészen meg nem halnak azok, kiknek Tanácsival még fönt áll a közönséges Jó”.¹⁰⁵ A mennyei szféra időtlen jellege a földi élet törekenységével volt szembeállítva; az előbbibe történő bejutás – még ha a halálon keresztül történik is – az élet célja és értelme. A szónokok Istent kegyes és igazságos bírónaként ábrázolták, aki az erényes és evangéliumi életet élő elhunytat biztosan az örök boldogsággal jutalmazta. A kesergést azzal az érveléssel igyekeztek enyhíteni, hogy az elhunyt nem a családé volt, hanem Istené. Ezzel vizsgáltta Vásárhelyi Péter is a huszonkilenc évesen elhunyt Teleki József apját, akinek tizenegy gyermekéből kilenc az apa előtt halt meg.¹⁰⁶ Az ifjú Teleki gróf katona volta ellenére nem csatában, hanem betegen, ágyban halt meg, amiben Vásárhelyi igyekezett a pozitívumot észrevenni, hogy így lélekben méltóképpen felkészülhetett a halálra. De az elhunyt halálra való nyugodt felkészülését, a szentségek magához vételét a többi beszéd is kiemelte, függetlenül az áldozatait szedő halálkép alkalmazásától.

A vizsgált katolikus halotti beszédek körülbelül felét (a vizsgált protestáns szövegek közül egyet sem) különböző minőségű emblemikus képek is illusztrálták, amelyek közül több nemcsak díszítő funkcióval rendelkezett, hanem a szöveg mondanivalóját vizuális tartalommal is kiegészítette.¹⁰⁷ Egy kiadvány általában egy (a címlap után, az első szöveges oldalon következő) képpel jelent meg, ritkán a beszéd végén is lehet emblémát találni. Esterházy Pál laudációja egyedi, költséges kivételnek számított: hat mezzotinto lapon közöl az elhunyt erényeit méltató emblémákat, amelyek a beszéd logikája mentén adnak képi ábrázolást az elmondottaknak.¹⁰⁸ A beszédek emblémaképeinek központi témája általában az elmúlás, az emberi élet végessége. Különböző kompozíciókban láthatjuk a halál szimbólumait: koponyát, csontokat, koporsót, gyertyát elalvó lánggal, homokórát már lepergett homokszemekkel, félretett lantot, érett búzakalászt, lehulló falevelet, kígyót, ásót, sarlót vagy kaszát. A 16. század óta egyre elterjedtebb módon kaszásként ábrázolt halál egészalakosan a vizsgált kiadványok közül csak egyszer, Esterházy Pál Antal méltatásában jelenik meg.¹⁰⁹ A képen felismerhetjük az első emberpár bűnbeesését, ami a földi szenvedés és halál ma-

¹⁰⁵ Csódy: *A nagy méltóságú Gróf*, 4.

¹⁰⁶ K. Vasárhelyi: *Halotti tanítás*, 12.

¹⁰⁷ A képviselő értelmezésében a következő művek voltak segítségemre: Hengerer, Mark: *Knochen und das Grabmal der europäischen Frühneuzeit. Ein Beitrag zu Typologie und Anatomie*. In: Nova Acta Leopoldina NF 94 (2007) 123–144.; Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Irodalmi emblematika és emblemarecepció Magyarországon 1564–1796*. Magyar Könyvszemle, 111. évf. (1995) 2. sz. 142–163.; Knapp–Tüskés: *A halál motívuma*, id. mű; Henkel, Arthur – Schöne, Albrecht (Hrsg.): *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhundert*. Stuttgart–Weimar, 1967.

¹⁰⁸ Marckl, Matthias: *Le dernier Adieu. Das ist: Ultimatum Vale, Oder Letztes behüt dich Gott. Dem Durchleuchtigst Hochgebohrnen ... Fürsten Herrn Paulo Eszterhaszi Von Galantha...* Wien, 1714. Vele megegyező képek találhatók (nem számítva a *castrum doloris* ábrázolást) Vargyassi András és Kontor Stephanus 1713-ban kelt nagyszombati halotti beszédeiben is. Knapp–Tüskés: *Irodalmi emblematika és emblemarecepció*, 152.

¹⁰⁹ Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 1.

gyarázatául szolgált, a véges idő és a mulandóság szimbólumait, valamint a megszemélyesített halál kezében tartott könyvből olvasható a „*hodie mihi cras tibi*” szentencia, amely a gyászolókat figyelmeztette, hogy értékes életet éljenek, mert az ő végső órájuk is el fog jönni. Batthyány nádor Galgóczi kanonok-féle halotti beszéde minőségi emblémaképpel zárul. Az ábrázolás a *memento mori* gondolatkörbe illeszkedik, amely a nyitott sírral és az éjjeli halálmadárral az elmúlás közelségét vetíti előre, a törött (kialvó) gyertyával és a homokórával utal az élet idejének lejártára, illetve a szappanbuborékot fújó Cupidóval – Arthur Henkel és Albrecht Schöne értelmezése szerint – az élet kiszámíthatatlan törekenységére és játékszerű alkalmosságára.¹¹⁰ A vizsgált nyomtatványok közül csak egy, Esterházy József búcsúztatója közöl képet a gyászszertartáson használt *castrum doloris*-ról, Englmájer Sámuel Erdődy Gábor Antal felett mondott méltatása pedig csak a *castrum doloris* feliratait sorolja fel.¹¹¹ Ezek az építmények látványosan reprezentálták az elhunyt nagy tetteit és erényeit, amelyek révén a megboldogult győzedelmeskedett a halálon, s felülemelkedett a feledés homályán. Esterházy országbíró esetében – a hadi szimbólumok segítségével – a *fortitudo*, a katonai *virtus* és dicsőség kerültek kiemelésre az életét meghatározó erényként és érdemként.

Összegzés

A 18. századi főúri halotti beszédek – még ha első látásra nem is, de közelebbről szemügyre véve – sokszínű képet tárnak az olvasó elé. E forrásokat tanulmányozva észrevehetjük, miként változott fokról fokra a magyar főúri rend mentalitása, önértelmezése, társadalom fel fogása és reprezentációja. Kis túlzással megfigyelhetjük azt a folyamatot, melynek során a főnemesi gyász és búcsúztatás barokk apoteózisa patrióta államférfi méltatásává válik.¹¹² A rétorok úgy igyekeztek a kor és a família elvárásai szerint felvázolni méltatottjuk alakját, mint akinek az emlékét nemcsak a gyászoló közösségnek, hanem az egész országnak meg kell őriznie. A halotti beszéd mint hagyományos egyházi műfaj lassan, fokról fokra változott csak, de az 1760–1770-es években – hasonlóan a magyar irodalom felvilágosodás-recepciójához¹¹³ – érezhető logikai és értékrendbeli átalakulást figyelhetünk meg. (Természetesen a szövegek nem illeszthetők lineáris fejlődési sorba.) A nemesi família közös értékeitől, virtusaitól egyfajta eltolódás történt az egyén személyes érdemei és erényei felé, valamint ezzel párhuzamosan a barokk teatrális képek helyett a racionálisabb értékítéletek egyre nagyobb hangsúlyt kaptak. Érdekes változás zajlik az időfelfogásban is: az ősök („héroszok”) emlegetése és aranykora helyett a jelen és jövő idejű közjó építésére, a megváltoztatható és fejleszhető jövő idő felé tolódott el a narratíva.¹¹⁴

Talán mondanunk sem kell, hogy ezek a szövegek sok tekintetben hiteles voltak ellenére nem reális arisztokrata portrék, hanem idealizált személyiségrajzok voltak az aktuális

¹¹⁰ Henkel-Schöne: *Emblemata*, 1316.

¹¹¹ Englmájer: *Az Isten' Egri Temploma'*, 31–34.

¹¹² A reprezentáció továbbra is igen fontos marad, mert például Batthyány József érsek a magyar „felvilágosult” főpapok közé sorolható, de gyászszertartásán költséges *castrum doloris*-t állítottak. (Galavics: *Egy efemer építészeti műfaj*, id. mű.) Érdekes kérdés lehet azonban, hogy ezek a „gyászalkotványok” az idő előrehaladtával képesek voltak-e (és milyen mértékben) a változó önkép megjelenítésére, vagy inkább a hagyományos barokk teatralitás hordozói maradtak csupán.

¹¹³ Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 7–22.

¹¹⁴ Koselleck, Reinhart: *Historia Magistra Vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*. In: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003. 41–73.

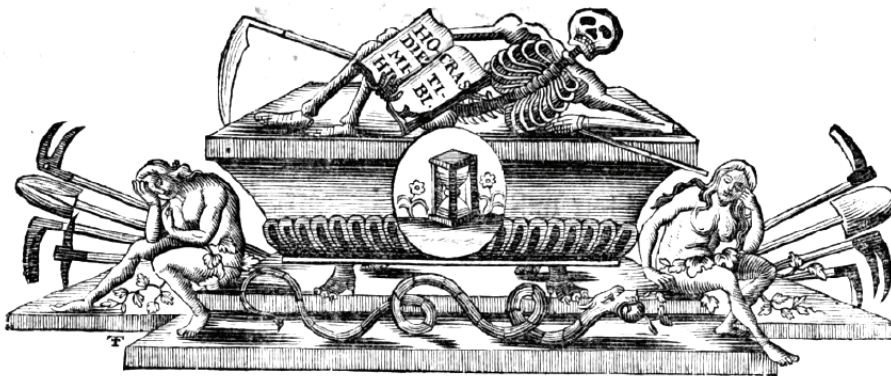
rendi önképek tükrében. A főúri rend korabeli megítélésénél a képzeletbeli érme egyik oldalát képezik az elemzett orációk, míg a másikat talán az országgyűlési pasquillusok. A politikai elit és a politikai kultúra két táborának tanulmányozásakor érdemes e két forráscsoportot egymás mellé állítani. Esterházy Imre esetében például politikai tevékenységének két teljesen különböző értelmezését olvashatjuk az ellentétesen elfogult forrásokban: míg halotti beszédében a primás minden erőfeszítése a közjó előmozdítását célozta, addig a pasquillusok szerint csak az önös érdekek motiválták, az udvarral fenntartott jó kapcsolata ugyanígy kettős megítélés alá esett.¹¹⁵ Az 1760–1770-es évek után írt szövegekben már a felvilágosult rendiség attribútumai ismerhetők fel; olyan arisztokrácia-képet láthatunk, melynek önképére már hatást gyakoroltak a bécsi udvar intézkedései, az Európa-szerte elterjedt fényűzés- és nemességellenes írások, valamint az államtudományos és természetjogi művek.¹¹⁶ Ennek jelentősége a család és az utódok értelmezésében is számottevőnek tekinthető, mert ők az oráció megrendelőiként és programadóiként (ezek szerint) tisztában voltak a kor elvárásaival, rendi önképüket és feladataikat e szerint jelölték ki, ezáltal az elhunytak értékei az utódok számára egyfajta mintát, zsinórmértéket is jelentettek. Az ország oszlopaiként reprezentálták továbbra is magukat (még ha fogalmilag máshogy fejezték is ezt ki), de az értékrendben talán már nem a párhuzamosság figyelhető meg a király, az egyház és az ország szolgálata között, hanem első helyre az állam és a közjó (valamint az ország határain túlmutató általános emberbaráti szeretet) került. Az azonban már egy másik kérdés, hogy a követendő elvek és erények mennyiben minősültek csak eszmei programnak, és mennyiben kerültek a gyakorlatban is megvalósításra.

¹¹⁵ Esterházy Imréről szóló pasquillusok és értelmező tanulmány: Nagy János: *Esterházy Imre primás alakja az 1728-1729. évi országgyűlés pasquillusaiban*. Fons, 19. évf. (2012.) 2. sz. 201–221. A primásról szóló halotti beszéd és búcsúztató vers: Fischer: *Ruhm-würdigste Thaten Für Gott*, 1746.; Rantenhof, Abraham Egydius Dobner von: *Unsterblicher Nach-Ruhm Des Hochwürdigsten Herrn Emerici Aus denen Grafen Eszterhazy Von Galantha...* Oedenburg, [1745.]

¹¹⁶ A felvilágosult és az alkotmányos rendiségről lásd: Kosáry: *Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség*, 675–721.; Szijártó: *A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”*, 37–61.

FÜGGELÉK

1. ábra¹¹⁷

2. ábra¹¹⁸

¹¹⁷ Primes: *Trauer und Trost-Rede*, 1.

¹¹⁸ Galgóczy: *A méltóságos Gróff*, 48.